
Ідея регіоналізму в сучасній Франції

Інтерв'ю з Морісом Агюлоном

Крістіан БРОМБЕРЖЕ та Мірей МЕЙЄ

RÉSUMÉ

Christian Bromberger et Mireille Meyer. L'idée de région dans la France d'aujourd'hui. Entretien avec Maurice Agulhon

Dans l'interview de Christian Bromberger et Mireille Meyer avec Maurice Agulhon les problèmes régionaux de France contemporaine sont discutés. Particulièrement, les questions de lien dialectique entre identité régionale et nationale, existence des deux types du patriotisme français, la lutte et évolution des centres d'identité régionale, d'idée régionale provençale jusqu'à idée de séparatisme, la question de la langue, dévouement aux traditions, manifestation de sentiments d'appartenance régionale — forment la sphère des problèmes, discutés par les savants.

Mots-clés: France. Région. Peuple. Politique.

SUMMARY

Christian Bromberger and Mireille Meyer. The Idea in Regionalism Contemporary France. Interview with Maurice Agulhon.

In the interview of Christian Bromberger and Mireille Meyer with Maurice Agulhon regional problems of contemporary France were discussed. The questions of dialectical connection between regional and national self-consciousness, the existence of two types of French patriotism, the fight and evolution of the centre of regional uniqueness ranging from regional Provence idea to separatism, the problem of regional cultures, language problems, devotion to traditions as a display of regional belonging were of the scholars' particular interest.

Key words: France. Region. People. Politics.

Крістіан Бромберже: Коли порушується питання про регіони і регіоналізм, то посилаються на конкретні ситуації та певні амбіції. Як ви можете це пояснити?

М. А.: На мою думку, слід розрізняти дві речі. З одного боку — окремі частини Франції, де мешкають досить активні меншини з певними регіональними або навіть сепаратистськими амбіціями: Корсика, Басконія, можливо, навіть Ельзас. З другого боку, спостерігається загальніша тенденція: люди хочуть, щоб їхня «маленька батьківщина» процвітала, і тому виявляють відданість її етнічним особливостям, намагаються зберегти її самобутність. Існує чимало таких прикладів. Ідея місцевої самобутності чи певної відмінності одного регіону від інших дуже поширена, у той час як, скажімо, антифранцузький регіоналізм, або сепаратизм, такого розповсюдження не знайшов.

К. Б.: Якщо йдеться про якийсь регіон, то мається на увазі або певна історична реальність, або нещодавно утворена адміністративно-територіальна одиниця...

М. А.: Коли йдеться про провінційні культури, то одразу пригадуються колишні провінції, хоч сьогодні вони перейшли до категорії регіонів. Однак колишні провінції, що утворилися історично й існували до 1789 року, та регіони, які після неодноразових спроб були офіційно відновлені у 1965 році, територіально не збігаються. Чинники на чолі з Мішелем Дебре, який вважав себе справжнім республіканцем, патріотом і прихильником централізації держави, у процесі створення сучасних регіонів керувалися передусім економічною логікою і не враховували принципу історичної національно-територіальної належності. Найяскравішим прикладом цього є Бретань, яку було відновлено

як регіон, що складається з чотирьох департаментів — Фіністер, Морбіган, Іль-е-Вілен та Кот-дю-Нор. Таким чином, Бретань було відокремлено від Атлантичної Луари з центром у Нанті. Це — історично бретонська територія, яку було «використано» для створення регіону Луари також із суто економічних міркувань. Тому не дивно, що бретонські автономісти вимагають повернення Нанта. Зважаючи на значення Нормандії, її було відновлено у формі двох регіонів: Верхня та Нижня Нормандія. У Нормандії також існує невеликий рух прихильників регіональної автономії, незадоволених таким територіальним розподілом. На півдні, за тим же економічним принципом, було відновлено регіон Прованс, що став значно більшим за колишню провінцію, оскільки до нього приєднали колишнє графство Ніцца, Приморські Альпи і, нарешті, у 1965 році — департамент Верхні Альпи. До того часу цей департамент належав до історичної області Дофіне, але його не приєднали до регіону Рона-Альпи, як решту колишніх департаментів Дофіне, а знову-таки вчинили із суто економічних міркувань аби з'єднати Верхні Альпи з Півднем, а не з Північчю. Цей приклад розширення регіону Прованс — Альпи — Лазурний Берег до Верхніх Альп свідчить про те, що в 1965 році, під час створення регіонів, превалювала економічна, а не історична логіка. У процесі підбору назви регіону використовувалися або назви колишніх провінцій, або суто топографічні поняття («Центр»), або просто назви департаментів. Це чудово ілюструє наявну суперечність між історичною пам'яттю та економічною логікою. Крім того, добираючи назву, слід також враховувати особливості колективної ментальності та психології. У сучасній географії

деякі назви популярніші за інші, наприклад Прованс. Повертаємося до Провансу не тому, що ми тут мешкаємо, а тому, що це дуже показовий приклад. Прованс — це народна назва і тому, не беручи до уваги географічні та історичні факти, люди використовують її, оскільки, з одного боку, ця назва їм подобається, а з другого — вона приваблює туристів. Є одна місцевість, яку я добре знаю, оскільки мешкаю там, — це вузька смужка вздовж правого берега Рони, де розташоване місто Вільнев-лез-Авіньйон. Тут люди не усвідомлюють, що мешкають у департаменті Гар, у Лангедок-Руссійоні, вони називають себе провансальцями.

К. Б.: Як дискусії навколо проблеми «регіонів» та «регіональних культур» вписуються у контекст політичної та ідеологічної історії нашої країни?

М. А.: Було б занадто просто сказати, що етнографія сприяла розбудові французької держави, особливо в центрі. Загалом це правильно, але слід обов'язково додати, що, незважаючи на баталії Французької революції, існувало певне наступництво в процесі створення централізованої держави, яке розпочали монархи і продовжили ліберали, а згодом і республіканці. Звичайно, завдяки централізації цього вдалося досягти, але вирішальну роль відіграла своєрідна магнітна сила притягання, а не примус. Більшість французів, які раніше не розмовляли французькою, швидко усвідомили її переваги, оскільки, володіючи французькою мовою, вони могли вільно пересуватися по всій Франції, шукати роботу тощо. Проте вимоги щодо вивчення французької мови було значно перебільшено спочатку в дискусіях крайніх лівих, а віднедавна і крайніх правих, що не залишилися осторонь. Республіканська політика опинилася в ситуації справжнього білінгвізму, що його я ще в дитинстві міг спостерігати в людей, які належали до генерації моїх дідуся та бабусі. Вони вільно володіли як французькою мовою, так і провансальською, яку називали «місцевою говіркою». Причому, залежно від віку співрозмовника, його соціального статусу чи теми розмови, вони вживали або французьку, або провансальську мову. Зокрема, це стосувалося мешканців сільської місцевості, позаяк регіональні мови, принаймні у Провансі, залишалися чимось на кшталт професійних мов селян, а не були мовами бунтарів та контрреволюціонерів. Виняток становили хіба що промови *фелібрів*, які виголошувалися виключно провансальською мовою, та й то лише у своїх колах.

Щоб очорнити роль III Республіки у сфері освіти, часто застосовувалися різноманітні педагогічні покарання до учнів, які розмовляли «простою» мовою. Але, на мою думку, було б помилково плутати brutальні педагогічні методи з бажанням обмежити вживання місцевих говірок. Якби таке бажання й справді існувало, було б зроблено набагато більше для його реалізації. Моя бабуся, яка народилася у 1877 році, пригадувала досить суворі покарання, що застосовувалися в місцевій школі у Вільнев-лез-Авіньйоні. Моя мати навчалася в тій самій школі, але належала до наступного покоління, адже вона народилася в 1901 році. Вона розповідала про те, як у школі вчителька дуже часто використовувала знання прован-

сальської мови, аби навчити школярів орфографії французької мови, як-от: «У слові *fenêtre* (вікно) треба малювати «капелюшок» (діакритичний знак «[^]»), оскільки у просторіччі «вікно» буде *finestre*, то у французькій мові замість літери s використовується «капелюшок». Ця вчителька, чоловік якої був однією з ключових постатей місцевого франко-масонського товариства, не вважала за блюзнірство той факт, що людина розмовляє провансальською. Про все це йдеться у прекрасній книжці мого учня Жана-Франсуа Шане «Республіканська школа та рідна місцевість», де докладно розглядаються всі ключові аспекти цього питання.

На мою думку, існує діалектичний зв'язок між регіональною та національною самосвідомістю. До 1914 року всі французи були патріотами: одні — завдяки республіканському патріотизму, через відчуття належності до республіки, до країни, де гарантуються права людини, інші — через національну гордість, що коренями сягає часів Жанни д'Арк та Людовика XIV. У деяких книжках з історії можна натрапити на справжнісінькі нісенітниці, на кшталт того, що французький патріотизм, або націоналізм (зауважимо, що ці поняття розмежовуються не досить чітко), був притаманний лише лівим аж до 1875 року, а після цього його взяли на озброєння і праві. Це, звичайно, нісенітниця. Насправді після Французької революції, зокрема з 1815 по 1914 роки, існували два типи французького патріотизму, що ґрунтувалися на принципово різних філософських засадах. Але саме завдяки цим двом типам патріотизму Франції вдалося звести до мінімуму непокору та дезертирство в армії під час Першої світової війни. Саме завдяки цьому французькому патріотизму навіть у Містралю регіональні амбіції було зведено до мінімальних вимог, що стосувалися переважно збереження культури та традицій. Таким чином, республіканський патріотизм міг існувати поряд із захопленням традиціями та фольклором. Жорж Санд, яка уособлювала поєднання республіканських переконань із захопленням беррійським фольклором, є яскравим прикладом цього. Вона свідомо назвала свою героїню Соланж, адже саме так звали найшанованішу святу. До того ж, це ім'я найчастіше зустрічалося у беррійських народних легендах і переказах.

Коли французький патріотизм непомітно для самих французів «зазнав кризи», передусім через численні страждання, яких зазнав французький народ під час Першої світової війни, він втратив свою притягальну силу, що згуртовувала всю націю. Саме в цей час адепти регіональної провансальської ідеї перейшли від скромних вимог щодо збереження культурної самобутності регіону, як це було за часів Містралю, на якісно новий рівень, що межував із сепаратизмом. Багато людей повернулося з війни з розповідями про запеклі бої в окопах. Вони вважали, що пережили найбільший жах у своєму житті. І якщо вони змушені були це зробити задля захисту батьківщини, то в цьому була винна певною мірою і батьківщина. Саме з цього почалася криза національних почуттів, що потім продовжувала загострюватися. Французький патріотизм ледь жеврів у душах французів і втрачав свою магічну силу, силу переконання, якою він володів упродовж століть.

З привабливості ідеї національної самобутності можуть скористатися прихильники чистого анархізму, регіоналізму або навіть революціонери країн третього світу. Одним словом, усе те, чому протистоїть і стає на заваді могутня національна культура, набирає сили в міру того як слабшає ця національна культура. Першого потужного удару було завдано, як я вже казав, під час Першої світової війни. Звичайно, Ви зауважите, що перед загрозою гітлерівської агресії частина людей, які належали до лівих паціфістів (Леон Блум, наприклад), погодилася відродити поняття «справедливої війни». Проте були й такі, що на це не погоджувалися. Це й призвело до створення уряду Петена. Згодом, після Другої світової війни, незважаючи на величезні заслуги де Голля, Вільної Франції та Руху Опору, французький патріотизм так і не вдалося відродити через того самого Петена. Я маю на увазі той факт, що перемога 1945 року, на відміну від перемоги у Першій світовій війні, була все ж таки перемогою у громадянській війні, перемогою однієї частини Франції над іншою. Цей сумний факт не давав підстав тріумфувати. А згодом почалася деколонізація. І все те, звідки французький патріотизм черпав аргументи на підтвердження позитивної ролі, що її відіграла Франція у своїх колоніях, було зруйноване. Залишивши свої колонії, Франція змушена була дати відповіді на певні запитання і, як наслідок, визнати, що колонізація була не таким уже й позитивним явищем і що, врешті-решт, нефранцузькі народи також мають право на самовизначення, на власну територію, державну символіку тощо. Але головний аргумент — «Ми найкращі в світі, і ми зробили добру справу на половині Африканського континенту та на Індокитайському півострові», який живив національну гордість французів, — зник.

Мірей Меїє: Чи можна стверджувати про певну послідовність політики режиму Віші та Народного фронту в сфері регіональної культури, незважаючи на те, що в них були різні завдання?

М. А.: На мою думку, — ні, проте я можу сказати без апорічних політичних міркувань, що було досить багато спільного між регіональною культурною політикою 1936 та 1940 років. Політика режиму Віші ґрунтувалася на наївній ідеології, стрижнем якої була Стара Франція. Про це говорилося неодноразово. Для прибічників Народного фронту визначальною була, безперечно, народна ідея, зокрема побутувала думка про те, що народ — це не лише пролетаріат, робітники та селяни, і він приймає все те, що йому подобається. Колись мене надзвичайно вразила книжка мемуарів старого комуністичного активіста Лео Фігереса, одного з керівників Молодіжної комуністичної організації, який завершив свою політичну кар'єру на посаді мера міста Малакофф. У 1936 році йому було близько 20 років. Він був каталонцем, про що неважко здогадатися з його прізвища, і вихвалявся у цих мемуарах під назвою «Молоді активісти», що одним із перших навчав членів Молодіжної комуністичної організації танцювати сардан — традиційний каталонський танець. Нарешті люди почали танцювати народний танець. Його більше не вважали реакційним, тому що він був традиційним, народним. Те, що комуністи не лише наслідували своїх старших радянських товаришів, а були спадкоємцями найкращих

здобутків Франції, було справді «торезівською» ідеєю. Нечуваний успіх комунізму за часів Моріса Тореза та Народного фронту полягав у поєднанні цих двох ідей — ідеї солідарності з радянським соціалізмом та ідеї шанування національної спадщини. «Ми — спадкоємці найкращих надбань Франції, — казали вони. — Якщо цей танець є національним надбанням, якщо його танцюють каталонці, то й ми можемо!»

Я давно читав ці мемуари, але на все життя запам'ятав це як приклад розширення світогляду порівняно вузької, обмеженої «класової боротьби», притаманної комуністам 20-х років. Навіть живучи в бідності, пролетарі не залишалися осторонь культури, вони завжди були носіями певної досить розмаїтої культури.

К. Б.: У процесі розв'язання питання «регіональних культур» у IV Республіки, здається, був період латентності, уповільненості, навіть після прийняття закону про вивчення регіональних мов.

М. А.: IV Республіка зневажала режим Віші і поважала здебільшого політику III Республіки, причому настільки, що не наважувалася вносити значні зміни в адміністративно-територіальний устрій, закладений III Республікою.

Перше об'єднання департаментів у префектури, здійснене Віші з метою створення поліційної служби, набуло поганої слави. Справді, керівники підпільних рухів, зокрема лідери Народного фронту та Руху Опору, планували створити Республіканську комісарську мережу регіонального рівня. Адже вони вважали звільнення Франції складним процесом, що відбуватиметься поступово, і, як наслідок, виникне потреба у місцевих комісарах Республіки. Саме тому з'явилися республіканські комісари з регіональними повноваженнями, наприклад, відомий Раймонд Обрак у Марселі чи Мішель Дебре в регіоні Луари. Але ця посада створювалася як виняток, і тому її дуже швидко скасували.

У 1948 році Францією прокотилася хвиля страйків під проводом комуністичної партії та Загальної конфедерації праці, що, на думку деяких політиків, було справжнім повстанням. Саме в цій напруженій атмосфері класової боротьби за ініціативою Жюля Мока, з метою підвищення ефективності поліційної служби, було відновлено посаду префекта регіону, яка мала назву Генеральний інспектор Адміністрації з надзвичайних доручень. Ця складна назва свідчить про те, що для Республіки головною одиницею адміністративно-територіального устрою був департамент, а регіони та префектури на чолі з префектами були лише *емпіричною перевагою* і не мали на меті відновлення колишніх провінцій. Згодом за допомогою «програмних регіонів», а потім просто «регіонів», справді вдалося створити регіональні територіальні одиниці, причому кінцевою метою такого адміністративно-територіального поділу були економіко-географічні інтереси, а не культурне відродження. Інакше кажучи, на Ваше запитання стосовно IV Республіки можна відповісти так: за республіканською традицією, IV Республіка не поспішала відновлювати регіони і робила лише перші кроки на цьому шляху.

К. Б.: Отже, перші уряди V Республіки створили регіони, але генерал де Голль пішов у відставку після того, як на

референдум було винесене питання про регіони. Чи не здається Вам це парадоксальним, зважаючи на всім відому відданість голлістів нації та державі? Якими були фактори загострення місцевих та регіональних амбіцій упродовж останніх десятиліть?

М. А.: Початок V Республіки ознаменувався діяльністю Мішеля Дебре, який у коаліції голлістів представляв лівих. Мішель Дебре був зятим республіканцем, на відміну від інших голлістів. Вони створювали регіони, вважаючи, що департамент був занадто маленькою адміністративно-територіальною одиницею, їй існувала потреба у більшій та ефективнішій економічно-територіальній одиниці. А оскільки це не повинно було виглядати як відновлення колишніх провінцій, то й колишні назви не використовувалися. Так, наприклад, казали «Північ», маючи на увазі Нор-Па-де-Кале, а не Фландрію і Артуа. У деяких регіонах вчинили досить дивно: використали назву колишньої провінції та назви департаментів. Наприклад, Пуату-Шаренте чи Шампань-Арден. У інших регіонах просто використали назви колишніх провінцій, як-от Лімузен, Прованс. Ми вже про це говорили. Чиновники швидко усвідомили, що люди втратили свою історичну пам'ять і забули, що Лазурний берег був провансальською територією, і тому цей регіон назвали «Прованс — Альпи — Лазурний берег», аби догодити мешканцям Ніцци, Канн, Грасу. Усе це робилося похапцем, безладно, але з певним острахом перед поверненням старого режиму. Я пропоную називати це «*перевагою економічної мотивації над історичною*».

Що ж до причин, які підштовхнули де Голля винести на референдум питання регіоналізації, то я не досліджував цього питання. Але, у всякому разі, можу сказати, що де Голль був здатен на зміни, залежно від ситуації. Його погляди пройшли шлях від монархії до республіки, від колоніальної імперії до деколонізації.

Що стосується відчуття регіональної належності, то воно загострилося впродовж останніх п'ятдесяти років, оскільки невеликі ремесла та сільське господарство пережили кризу або були під загрозою ліквідації. Коли Франція мала захищене сільське господарство, з якого жили селяни, а також невеликі підприємства, депутати могли й не перейматися туризмом. Коли ж виробництво, за деякими винятками, та сільське господарство почали занепадати, люди заходилися шукати їм заміну. Тоді їхні хати, що були втіленням історії і приваблювали туристів, і знадобилися їм. Саме в цьому полягає одна з причин, не скажу, що головна, зацікавленості історичним минулим. Пригадую один яскравий приклад, що стосується мого рідного міста, де одного дня з'явилися поштові марки, а потім і вивіски для туристів з написом «Юзес, перше герцогство у Франції». Адаже за стародавньою ієрархією, це справді було перше герцогство у Франції. За часів III Республіки про такі речі не думали. У той період, коли мій дідусь був членом муніципальної ради, герцогство не вважалося символом міста і місцеві ліві та республіканська адміністрація й не думали використовувати це для приманювання туристів. То був політичний, а отже, конфліктогенний символ. Сьогодні, коли місцеві конфлікти не такі запеклі, а місцевому визнанню надається все більшого значення, символи змінюються. Ці регіональні особливості використовуються

для привертання уваги, якщо вони дійсно є особливостями, якого б змісту вони не були.

М. М.: Отже, регіональні та місцеві особливості, на Вашу думку, можуть змінюватися — вони підкреслюються для того, щоб привернути увагу...

М. А.: Так. Розглянемо приклад. Якщо ви запитаете, яка жорстока та могутня тварина є символом міста Нім, вам скажуть, що це бик. Навіть якщо на футболках відомої фірми з виробництва одягу зображений крокодил, переважна більшість місцевих жителів давно вже забула про римських імператорів та єгипетський легіон, символом якого був крокодил. Сьогодні Нім сприймається як французька столиця іспанської кориди. Іноді під час великих щорічних свят складається враження, що це андалузський анклав у Франції. Це свідчить про почуття етнічної належності, і стара провінція тут ні до чого. Насправді, все виглядає так, ніби культура та самотність Лангедока втратили підґрунтя. Почуття регіональної належності ґрунтуються на традиції бою биків, і величезна заслуга у відродженні цього дійства належить Жоржу Фрешу, меру міста Монпельє.

Звернімося до Парижа. Якщо Вас запитують, що є символом Парижа, то Ви, як людина освічена, дасте відповідь: «*Це купецький човен, fluctuant nec mergitur*». Але, прогулюючись Парижем, ви помічаєте, що туристи купують сувеніри у вигляді Ейфелевої вежі. Проте Ейфелева вежа не мала бути символом Парижа, вона зводилась як гімн індустріальному прогресу і частково, щоб відзначити сторіччя Французької революції. Утім, згодом, через кілька десятиліть, виявилось, що це найвищий монумент у світі. Вона стала особливістю, своєрідною візитівкою Парижа, його символом, причому не офіційним, а символом культурної належності, етнографічним символом. Звернімося до іншого прикладу. Вибачте за незручне запитання, але який сувенір за чотири су купують туристи, що відвідують Брюссель? Звичайно, це фонтан Манекен Піс. Хоч цей пам'ятник і мав стати символом Брюсселя, його можна побачити лише в Брюсселі: це як Русалка у Копенгагені або зміна почесної варті біля Букінгемського палацу. На мою думку, регіональна самосвідомість або почуття регіональної належності будуються саме навколо таких речей, дуже різних за походженням та первинним значенням, але завдяки яким один регіон відрізняється від іншого, які роблять його самотнім, розносять славу про нього у всьому світі. Це один з аспектів цього питання, не наважуся сказати, що головний, але один із найважливіших. Це не філософська теорія, а висновок дослідника-практика.

Проте іноді це може привести до несподіваних результатів. У провансальському регіоні недавно відзначалися події 1851 року, пов'язані з повстанням проти державного перевороту, що стало наслідком проведення жорстокої республіканської політики, спрямованої проти провансальських селян. Саме завдяки цьому повстанню ліві сили здобули таку популярність у Провансі, як, власне кажучи, і в провінції Лангедок. Ліві соціалісти та комуністи користувалися цією популярністю протягом досить тривалого часу, і це неодноразово приносило їм успіхи під час виборів. Потім популярність поступово почала зменшуватися.

І ось під час підготовки до урочистого відзначення 150-річчя цієї події, що мало відбутися 2001 року, у департаменті Вар почали відбуватися досить дивні речі. Після того як представники Національного фронту здобули більшість на виборах до мерії, Яна Піата було обрано мером, а потім убито під час народних заворушень, Вар здобув репутацію «правого» регіону. Виборцям це не дуже сподобалося. Серйозно налаштовані представники поміркованих правих сил, які були не останніми фігурами у мафіозних колах, усвідомили це і вирішили віддати данину своєму регіону. Несподівано для всіх вони почали вшановувати своїх прашурів, що брали участь у грудневому повстанні 1851 року, вносячи тим самим розбрат у лави лівої інтелігенції та лівих партій, які вважали це своїм привілеєм. Можна сказати, що це їм вдалося, адже М. Фалько, одна з ключових постатей серед правих, став мером Тулона, і сьогодні обіймає посаду міністра.

Існують традиції і відданість цим традиціям, яку політики можуть використовувати у своїх цілях. Іноді вони маніпулюють навіть почуттям регіональної належності. Відзначення 150-річчя грудневих подій 1851 року мало неабияке значення для збіднілого департаменту Вар, зокрема у сфері шкільної освіти. І не лише тому, що вчителі, яким вдалося залучити учнів до фарандоли та традиційних народних ігор, були прихильниками лівих чи правих республіканців. Головний успіх цього заходу полягає в тому, що в людях прокинулося почуття регіональної належності, вони пригадали, що мешкають у цікавій місцевості, де відбувалися якісь історичні події.

З іншого боку, іноді політичні цілі можуть превальювати над регіональними амбіціями. Один мій колега з Ексан-Провансу, Жан Стефані, розповів мені, що за часів Іспанської війни, під час конгресу фелібрів один наївний фелібр, вважаючи, що робить добре, запропонував учасникам конгресу підняти келихи за Каталонію, тому що «каталонці — наші брати» тощо... Його взяли на глум, і він накивав п'ятами із зали, тому що йшла Іспанська війна, і Каталонія належала до ворожого Франко табору, а

фелібри, як справжні реакціонери, всі до одного підтримували франкістів. У цій ситуації симпатії до рекціонерів Франка взяли гору над почуттям солідарності з каталонцями, які тільки частково виступали проти Франко, оскільки він планував відновити каталонську централізовану державу.

К. Б.: Ми майже не згадували про запальний, іноді навіть жорстокий і насильницький характер національних амбіцій...

М. А.: Тут я керуюся передусім моральними принципами. На мою думку, не можна виправити одну несправедливість, скоївши іншу, яка може бути навіть гіршою. Я готовий визнати, що існував певний період, коли Бретань мала право на незалежність, і її приєднання до Французького королівства було історичною несправедливістю, як багато інших подій. Але уявіть собі, що для того, щоб виправити цю несправедливість часів герцогині Анни, треба відокремити Бретань від Франції, унаслідок чого на мапі з'являться дві держави з величезними проблемами національних меншин. Якою буде доля багатьох бретонців, які мешкають у центральній Франції і французів центральної частини Франції, які оселилися у Бретані? Унаслідок переселень населення різних частин Франції настільки перемішалось, що дроблення Франції на окремі регіональні утворення, незалежні одне від одного, може спричинити чималі проблеми щодо статусу мешканців цих регіонів та їх співіснування. Це те саме, що виправляти згвалтування, вбиваючи немовля, що народилося після цього. Але ж це немовля має право на життя, навіть якщо воно народилося через те, що було скоєно несправедливість.

Мені здається, що свідомі французькі громадяни, чий аргументи було спростовано, мають мислити саме так. Історію неможливо виправити, повернувшись назад у часі, адже вона не стоїть на місці, постійно створює щось нове. Вона виправляє сучасні помилки й недоліки своїми майбутніми винаходами, одним з яких є сучасна Європа. Але це вже інша історія.